

Emilya Emil qızı Yanakiyeva
Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyası
Doktorant
e-mail: emilio_2019@inbox.ru

MÜASİR DÖVRDƏ YARANAN AZƏRBAYCAN MİLLİ MUSİQİ ALƏTLƏRİNİN DEKORATİV FORMALARI

Xülasə: Məqalədə Azərbaycan milli musiqi alətlərinin yaranma tarixinə nəzər salınır, onların istifadə texnologiyası, hazırlanma qaydaları təhlil edilir. Göstərilir ki, dekorativ-tətbiqi sənətin müxtəlif sahələrində istifadə olunan milli musiqi alətlərinin istifadəsinə nəzər saldıqda onların özünün də bu sahədə ayrıca olaraq dekorativ formalarının araşdırılması vacib və aktual məsələlərdəndir. Müəllif nəfəsli musiqi alətlərindən ney, zurna, balaban, tütək, simli alətlərdən ud, tənbur və s. dekorativ quruluşlarını araşdırmış və onların bir dekorativ-tətbiqi sənət baxımından dəyərlərini üzə çıxarmışdır.

Açar sözlər: musiqi aləti, element, dekorativ, naxış, xalq, çalğı, ud, ney, balaban, tütək, tənbur.

Müasir dövrdə yaradılan neylərin eramızdan əvvəlki dövrlərə dayanan tarixə aid olduğu məlumdur. Bu tarixiliyin qorunması günümüzdə onun tərtibatında sanki bu klassikliyin qorunması ilə qədim sənətin davamı əhəmiyyətini özündə əks etdirir. Məsələn, qara qarğıdan hazırlanmış ney nümunələrindən birinə diqqət yetirdiyimizdə burada xüsusi dekorativ formaların olduğunu görürük. Lakin parlaq səth başlığın bir qədər açıq tonda üzərində zərif svastik təsvirin verilməsi alətin sırf təkrara bağlı olmayaraq fərdi yaradıcılığa tabe olan üslubunu əks etdirir.

Müasir dövrə aid üç ney nümunəsi də sadə olduğu qədər hamar, ağac fakturasının özünü büruzə verən səthi ilə qədim alətin təbiiliyini, onun əfsanəsinin lirizmini sanki özündə tərənnüm edir.

Müasir dövrümüzdə hazırlanmış balabanlar bəzən olduqca sadə, bəzən isə xırda bəzək elementləri ilə və yaxud rəng həllinin verdiyi bir qədər zənginləşdirilmiş dekorativ formaları ilə qarşımıza çıxır. Məsələn, qamış ağızlıqdan ibarət olan balabanın qırmızı ağacdan hazırlanmış əsas hissəsi bir-biri ilə əlaqələndirilmiş şəkildə harmonik ifadə yaratmışdır. Üzərində qara rəng atışlarının verildiyi qızılıya çalan

kiçik hissə isə iki tərəf arasında verilməklə alətin xüsusi estetik quruluşa malik olmasına imkan yaradır.

Digər balaban nümunələrində isə formanın estetikliyi sırf ağac fakturanın kontrast yaratması ilə meydana gəlmişdir. Başlığı açıq qamışdan olan balabanın əsas sap olan hissəsi qırmızı ağac materialdan hazırlanmışdır [1, s.36]. Musiqi alətini hazırlayan usta eyni zamanda sapın başlıqla birləşən hissəsini bir qədər oval şəkildə verməklə onun forma quruluşunu xüsusi olaraq dekor etmişdir. Funksional olaraq doğru icra edilmiş alətin həm də formaca zövqlə yerinə yetirilərək onun dekorativ planda həyata keçirilməsi diqqəti cəlb edir.

Tədqiqata cəlb edilmiş digər iki balaban nümunəsində isə onun formaca fərqli üslubu həm rəng, həm də kiçik bəzək elementlərinin verilməsi ilə diqqəti cəlb edir. Birinci balabanda ustanın tünd boz rəngli sap hissəsi ilə başlıqda saxladığı açıq ağac fakturanın bir qədər də oyularaq üzərində dalğavarı naxışlar əmələ gətirməsi, digər nümunədə isə açıq sap hissə ilə bu dəfə bir qədər tünd ağac başlıq arasındakı dairəvi olan birləşmə hissəsinin açıq zümrüdü rəngdə verilməsi xüsusi zövqün ifadəsi kimi maraqlıdır.

Azərbaycanın qədim nəfəsli alətləri sırasında zurnaların tarixi daha qədim dövrlərə qədər uzanmaqdadır [2]. Ağac materialdan hazırlanmış ağac fakturalı müasir dövrə aid zurna nümunəsinin sadə sapından fərqli olaraq onun başlığı incə hissənin üzərində zərif oyma üsulu ilə həll edilərək diqqət çəkir. Yerli usta burada stilizə edilmiş nəbati naxış elementlərindən uğurla istifadə etmişdir.

Digər bir zurna nümunəsi isə tünd rəngli, hamarlaşdırılaraq təbii ağac fakturasından çıxarıldıraq parlaq rəngdə boyadılmış səthi ilə xüsusi zərif formada təqdim edilir. Hər bir dəliyin üzərindən haşiyə kimi verilmiş sadə gümüşü lentvari ifadələrlə, başlığın rəngi uyğun bir şəkildə sanki kompozisiya bütövlüyünü meydana gətirmişdir.

Eyni rəng stilinə malik, lakin əlavə olaraq daha açıq incə sarı dalğaların da verilməsi ilə həll edilmiş digər bir qara zurna nümunəsinin forma quruluşu yenə də maraqla qarşılır. Elə qara zurna nümunələri də vardır ki, ustaların burada ənənəviliyi tamamilə qoruyaraq onun klassik formasına sadıq qalmaları diqqəti cəlb edir. Adətən, belə musiqi alətlərinin üzərində hər hansı bir ornamental, naxış elementindən istifadə edilmir. Qeyd edilən xüsusiyyəti, sadəcə, qara zurnalarda deyil, digər nümunələrdə də sıx görmək mümkündür ki, bunun da əsas səbəbi el şənliklərində ifa edilən alətin sırf ənənəyə bağlı qalması ilə əlaqədardır.

Qədim Azərbaycan musiqi alətləri sırasında demək olar ki, başlıca yerlərdən birinə sahib olan, özünün lirik, duyğulu səsi ilə illərlə dağ başında tənha çobanın musiqisini bizə dinlətməklə dünyanın faniliyi haqqında düşündürən tütəyin dekorativ olaraq da bu lirizmi qoruyan ənənəvi forması günümüzdə bir qədər deformasiyaya uğramış şəkildə özünü göstərir. Bunu hər şeydən öncə müxtəlif Avropa ölkələrindən keçmə bənzər musiqi alətləri üzərində görmək mümkündür. Qeyd edilən nüans əsas olaraq alətin materialı ilə əlaqədardır. Misal olaraq ənənəvi forması ilə diqqəti cəlb edən nümunə ilə yeni forma arasında müqayisə aparaq.

Klassik formaya uyğun olaraq qarğıdan hazırlanmış tütək səthin təbiiliyini qorumaqla ağac oyma sənətinin əsaslarını da əks etdirən nümunəvi quruluşa malikdir. Onun üzərində verilmiş zərif həndəsi naxışların dekorativ sənət nümunələrində sıx istifadə olunan ornamentasiyadan alınması da diqqəti cəlb edir. Burada verilmiş ziqzaq, paxlava kimi naxışlar xalça ornament xüsusiyyətlərini əks etdirərək ana sahə və haşiyələrin uyğun istifadəsi ilə həyata keçirilmişdir. Digər bir nümunədə isə verilmiş ağ rəngli plastik tütəyin tamamilə ənənəvilikdən çıxaraq müasirləşmiş forması ilə rastlaşırıq. Digər bir tütək nümunəsində isə yenə də onun qarğıdan hazırlanmış, lakin bu dəfə tamamilə sadə forma quruluşu diqqəti cəlb edir. Qeyd edilən tütək sanki qədim və müasir dövr arasında bir əlaqə yaradır ki, bu da onun ənənəvi forma və parlaq, təbii ağacdən hazırlanmayan materialı ilə əlaqədardır.

Əsasən, Naxçıvan bölgəsində geniş yayılmış dəridən hazırlanan nəfəsli alət olan tulumun qədim və müasir dövrlə müqayisəli təhlili zamanı yenə də burada diqqəti cəlb edən material dəyişimi maraq doğurur. Məsələn, qədim tulumların, adətən, qoyun dərisindən hazırlanaraq üzərində hər hansı bir naxış elementinin istifadəsinə rast gəlinmirdisə, müasir dövrdə olan tulumların digər hər hansı bir sərt materialdan əvəz edilərək müxtəlif rənglərə boyanmış qırmızı qotazlarla bəzənən, bir qədər digər türk xalqlarının da mədəniyyətinə qarışan formasının bir çox bölgələr üzrə yayıldığına şahidi oluruq.

Müasir dövrdə yaradılmış tənbur musiqi alətlərinin formasında da ənənəyə sadıqlıq həm onların forma quruluşunda, həm də Azərbaycan ornament sənətinin əsaslarında həyata keçirilməklə diqqəti cəlb edir. Lakin tənburun müxtəlif fərqli formalarla qarşımıza çıxmaqdadır. Misal olaraq, verilmiş nümunələrdən birində əsasən açıq rəngli tənburun üzərində verilmiş tünd zərif naxış elementləri ilə bəzədilməsi yerli ustanın zərif zövqünü təqdim edir. Çanağın geniş hissəsi sapa doğru incələrək onunla uyğunluq yaradır. Sap hissə olduqca zərif və uzun formadadır. Onun başlığı isə quşa bənzər xüsusi elementlə daha da dolğunlaşdırılmışdır.

Çanağın üz hissəsində əyri xətti ifadələrin yaratdığı stilizə edilmiş həndəsi naxış hündür olan qabarıq hissə ilə aşağıda verilərək sanki bir-birindən ayrılmış şəkildə əks etdirilmişdir.

Digər nümunə isə tamamilə fərqli şəkildə, bir qədər inteqrasiya olunmuş formada təqdim edilir. Onun yuvarlaq çanağı və bir qədər nisbətən geniş sapı açıq taxta rəngi və qara rəng dəyəri ilə kontrast yaradaraq diqqəti cəlb edir. Burada yeni stil daha qabarıq şəkildə önə çıxmışdır.

Müasir dövr ud formaları bəzən sırf ənənəvi quruluşda, bir çox hallarda isə milli ornamentlərlə yeni stildə fərqi üslubları meydana çıxardır. Məsələn olaraq verilmiş illüstrasiyada XX əsrin sonlarına aid udun klassik forması həm də ağac fakturanın təbiiliyi ilə də diqqəti cəlb edir. Rəssam burada verilmiş nöqtəli naxış elementini də oyma üsulu ilə həyata keçirmişdir.

Digər ud nümunəsi isə özünün tərtibatı, forması ilə daha dolğun və zövqlə həyata keçirilmişdir. Enli çanaq hissədə xonça elementindən istifadə edilmişdir. İri olan əsas elementin daxili hissəsi işləmi naxışlarla həll olunmuşdur. Kənarında verilmiş çoxsaylı arkavari çıxıntuların daxili hissəsi isə nöqtələrlə zənginləşdirilərək mərkəz boyu sistemli şəkildə sıralanmışdır. İri naxışın alt qismində sağ və sol hissələrdə dairəvi formada verilmiş ornamentasiya həndəsi və nöqtəli ornamentlərlə bəzədilmişdir. Çanağın kənar haşiyəsində də sadə nöqtələrin verilməsi kompozisiya dolğunluğunu meydana çıxardır. Udun sapı da tünd qəhvəyi tərlik üzərində bütün sahə boyu ləçəkli gül və stilizə edilmiş yarpaqlarla alətin dolğun forma quruluşunu meydana çıxardır.

Udların arxa hissəsi isə adətən tünd və açıq rəng dəyərləri ilə verilmiş zolaqlarla həll edilir.

Ümumiyyətlə, nəfəsli alətlər kimi Azərbaycan simli alətlərinin də milli musiqi sənətimizi zənginləşdirməsi birmənalıdır. Lakin burada araşdırmanın tədqiqat dairəsi olan musiqi alətlərinin dekorativ quruluşlarının araşdırılması istiqamətindən onların bir dekorativ-tətbiqi sənət baxımdan dəyərlərinin araşdırılması böyük maraq doğurur. Təsviri sənətin müxtəlif sahələrində olduğu kimi xalçaçılıq, keramika və digər bu kimi dekorativ-tətbiqi sənətin müxtəlif sahələrində musiqi nümunələrinin bəzən ornament şəklinə istifadəsinə sıx rast gəlinir. Məsələn, xalq alətləri əsasında xalçanın ara sahəsində işlənən doldurucu elementlər kimi simli alətlərdən kamança, saz, əsa saz, çağanaq, kaman, zərb alətlərindən nağara, nəfəs alətlərindən zurna, tütək, ney, tulumdan istifadə olunmuş və olunmaqdadır. Bu mənada həmin alətlərin eyni zamanda dekorativ quruluşlarının da bu istiqamətdən araşdırılması maraq doğurur.

Məsələn, “Səsli-küylü” kompozisiyası əsasında işlənən “Əsrlərdən gələn səslər” adlı xalçanın ara sahəsinin əsas elementi olan uzunsov formalı göl simli alətlərdən olan tənbur alətinin çanaq hissəsinin stilizə edilmiş formasındadır. Tənburun çanaq hissəsinin fərqli konstruktiv quruluşa malik olması və elə buna görə də ornamentə daha çox uyğunlaşması nəzərə alınaraq, alət stilizə olunmuş, göl kimi işlənmişdir. Tənburun çanaq hissəsi xalçanın üfüqi oxu üzrə simmetrik olaraq təsvir edilmişdir. Tənbur əsasında işlənmiş göl yenə də simli alətlər qrupuna aid olan coğur elementləri ilə işlənmişdir. Coğur elementləri də öz növbəsində xalçaçılığımızda çox işlənən ənənəvi buta elementləri doldurulmuşdur. Gölün mərkəzində bu alət qol hissələri ilə zəncirvari formada bir-birilə birləşiblər.

Beləliklə, dekorativ-tətbiqi sənətin müxtəlif sahələrində istifadə olunan milli musiqi alətlərinin istifadəsinə nəzər saldıqda onların özünün də bu sahədə ayrıca olaraq dekorativ formalarının araşdırılmasının vacibliyi danılmazdır.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Kərimov, M. Azərbaycan musiqi alətləri. – Bakı: Yeni nəsil, -2009. – 36 s.
2. Zurna // https://www.azerbaijans.com/content_241_tr.html

Эмилия Эмиль кызы Янакиева

ДЕКОРАТИВНЫЕ ФОРМЫ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ НАЦИОНАЛЬНЫХ МУЗЫКАЛЬНЫХ ИНСТРУМЕНТОВ В СОВРЕМЕННОЕ ВРЕМЯ

Резюме: В статье рассматривается история азербайджанских национальных музыкальных инструментов, анализируются технология их использования, правила изготовления. Автор показывает, что при рассмотрении использования национальных музыкальных инструментов, используемых в различных областях декоративно-прикладного искусства, важным и актуальным является изучение их отдельных декоративных форм в этой области. Автор анализирует структуру, изучает декоративные конструкции таких духовых инструментов как ней, зурна, балабан, тутек, таких струнных инструментов, как уд, танбур и выявляет их значение с точки зрения декоративно-прикладного искусства.

Ключевые слова: музыкальный инструмент, элемент, декоративный, узор, народный, инструмент, уд, ней, балабан, тутек, танбур.

Emilya Emil qizi Yanakiyeva

**DECORATIVE FORMS OF AZERBAIJANI NATIONAL MUSICAL
INSTRUMENTS CREATED IN MODERN TIMES**

Summary: In the article the formation history of Azerbaijani national musical instruments is looked through, the technology of their use, the rules of preparation are analyzed. It is noted that looking at the usage of national musical instruments used in various fields of decorative and applied arts, it is important and topical to study their separate decorative forms in this area.

The author investigates the decorative structures of some wind instruments such as flute, zourna, balaban, pipe, etc., the stringed instruments such as ud, tanbur, etc. and reveals their values in terms of a decorative-applied art.

Key words: musical instrument, element, decorative, pattern, folk, instrument, ud, ney, balaban, pipe, tanbur.

Məqalənin redaksiyaya daxil olma tarixi: 09.03.2022

Məqaləni çapa tövsiyə edən sahə redaktorunun (və ya üzvünün) adı: sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Aslan Xəlilov